

Η Ιστορία του Χρέους: Η Δουλεία, το Χρήμα και ο Κρίσιμος Ρόλος της Βίας

Η Ιστορία του Χρέους: Η Δουλεία, το Χρήμα και ο Κρίσιμος Ρόλος της Βίας

Ντέιβιντ Γκρέμπερ

Σημείωση του συντάκτη: Καθώς διαβάσετε το ακόλουθο άρθρο, σκεφτείτε το γεγονός ότι το αρχαίο Ισραήλ αναδύθηκε από τη δουλεία, δηλαδή, αυτό που πολλοί πιστεύουν ότι είναι η ιερά γραφή, έχει τις ρίζες του στην ιστορία των ανθρώπων που απελευθερώθηκαν από τα δεσμά της δουλείας και ότι το νόημα της ζωής του Ιησού γίνεται καλύτερα αντιληπτό στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της ιστορίας απελευθέρωσης. Ίσως έτσι να μπορέσουμε να αντιληφθούμε ότι και οι καιροί που διανύουμε μπορεί να γίνουν πιο κατανοητοί στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο. Σκεφτείτε το γεγονός ότι το Κεντρικό Τραπεζικό Σύστημα των ΗΠΑ δημιουργεί το χρήμα μέσω της δημιουργίας χρέους, ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες συντηρούν έναν μαζικό στρατό (βία) για να ελέγχουν τις σχέσεις χρέους μεταξύ των εθνών, ότι οι ζωές των περισσότερων ανθρώπων της χώρας μας βασίζονται στο χρέος (υποτέλεια), ότι το οικονομικό κραχ του 2008 είχε να κάνει με την πλήρη κατάρρευση αυτού του συστήματος ανά τον κόσμο, και ότι συνεχίζεται. Τα πλήθη ξεσηκώνονται παντού διότι οι ιδέες, τα πιστεύω και οι θεσμοί που έχουν σχέση με τον καπιταλισμό δεν καταφέρνουν να παρέχουν αυτά που χρειάζονται οι άνθρωποι για να επιβιώσουν και να ευημερήσουν. Οι άνθρωποι δεν πιστεύουν πλέον ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις είναι καλές για τις κοινότητες τους, διότι όλα βασίζονται στο χρέος.

Αυτό που ακολουθεί είναι τμήμα μιας πολύ μεγαλύτερης έρευνας για το χρέος και το χρεωστικό χρήμα στην ανθρώπινη ιστορία. Το πρώτο και κυρίαρχο συμπέρασμα αυτής της έρευνας είναι ότι, όταν μελετάμε οικονομική ιστορία, έχουμε μια συστηματική τάση να αγνοούμε τον ρόλο της βίας, τον απόλυτα κεντρικό ρόλο του πολέμου και της δουλείας στη δημιουργία και διαμόρφωση των βασικών θεσμών, αυτών που τώρα αποκαλούμε "οικονομία". Επιπλέον, οι πηγές παίζουν ρόλο. Η βία μπορεί να είναι άορατη, αλλά παραμένει βαθιά χαραγμένη στην οικονομική κοινή λογική, στην προφανώς αυτονόητη φύση των θεσμών, οι οποίοι, πολύ απλά, δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν εκτός του μονοπωλίου της βίας – όπως επίσης και της συστηματικής απειλής βίας – που συντηρείται από το σύγχρονο κράτος.

Ας αρχίσουμε με τον θεσμό της δουλείας, ο οποίος, πιστεύω, έχει έναν ρόλο-κλειδί. Ανέκαθεν και παντού, η δουλεία θεωρείται ως συνέπεια του πολέμου. Μερικές φορές υπάρχουν όντως δούλοι-αιχμάλωτοι πολέμου, άλλες φορές όχι, αλλά σχεδόν πάντα ο πόλεμος θεωρείται ο θεμέλιος λίθος και η αιτιολόγηση αυτού του θεσμού. Αν παραδοθείς στον πόλεμο, αυτό που παραδίδεις είναι η ζωή σου' ο κατακτητής έχει δικαίωμα να σε σκοτώσει και συχνά το κάνει. Αν επιλέξει να μη σε σκοτώσει, τότε του χρωστάς τη ζωή σου κυριολεκτικά' ένα χρέος απόλυτο, απροσδιορίστου χρόνου και μη εξαγοράσιμο. Θεωρητικά, μπορεί να σου αποσπάσει οτιδήποτε θελήσει, και όλα τα χρέη – ή οι υποχρεώσεις – από και προς τρίτους (οικογένεια, φίλους, προηγούμενες πολιτικές δεσμεύσεις) ακυρώνονται τελείως. Το μόνο που υφίσταται πλέον είναι το χρέος προς τον ιδιοκτήτη σου.

Αυτού του είδους η λογική έχει τουλάχιστον δύο παραμέτρους, οι οποίες, θα λέγαμε, οδηγούν σε μάλλον αντίθετες κατευθύνσεις. Πρώτα απ' όλα, όπως όλοι ξέρουμε, άλλο ένα τυπικό – ίσως και καθοριστικό – γνώρισμα της δουλείας είναι ότι οι δούλοι μπορούν να αγοραστούν ή να πωληθούν. Σε αυτή την περίπτωση, το απόλυτο χρέος παύει (στο πλαίσιο της αγοράς) να είναι απόλυτο. Μπορεί δε, να είναι και με ακρίβεια επιμετρήσιμο. Υπάρχει σοβαρός λόγος να πιστεύουμε ότι αυτός ακριβώς ο χειρισμός ήταν που κατέστησε δυνατή τη δημιουργία της σύγχρονης μορφής του χρήματος, αφού αυτό που κάποτε αναφερόταν από τους ανθρωπολόγους ως "πρωτόγονο χρήμα", το είδος που βρίσκει κάποιος στις ακρατικές κοινωνίες (π.χ. τα φτερά που χρησιμοποιούσαν στα νησιά του Σολομώντα ή τις χάντρες από κοχύλια οι Ινδιάνοι Ιράκγουα της Β. Αμερικής), χρησιμοποιούσαν κύρια για τον διακανονισμό γάμων, την

επίλυση βεντέτας και το "μαγειρέμα" άλλων ανθρωπίνων σχέσεων, αντί της αγοραπωλησίας εμπορευμάτων. Παραδείγματος χάρη, αν η δουλεία είναι χρέος, τότε το χρέος μπορεί να οδηγήσει στη δουλεία. Ένας Βαβυλώνιος χωρικός μπορεί να είχε πληρώσει ένα σεβαστό ποσό σε ασήμι στους γονείς της συζύγου του για να επισημοποιήσει τον γάμο, αυτό, όμως, δεν σήμαινε ότι η σύζυγος του γινόταν ιδιοκτησία του. Σίγουρα δεν μπορούσε να αγοράσει ή να πουλήσει τη μητέρα των παιδιών του. Αλλά όλα αυτά θα άλλαζαν αν έπαιρνε δάνειο. Αν χρεωκοπούσε, οι δανειστές του θα μπορούσαν να του πάρουν τα πρόβατα ή τα έπιπλα στην αρχή, μετά το σπίτι, τα χωράφια και τα περιβόλια και στο τέλος τη σύζυγο και τα παιδιά του, ακόμα και τον ίδιο μέχρι να εξοφληθεί το χρέος (κάτι που, φυσικά, γινόταν όλο και πιο δύσκολο λόγω της έλλειψης πόρων). Το χρέος ήταν ο κεντρικός άξονας που κατέστησε δυνατή τη σύλληψη του χρήματος με τη σύγχρονη έννοια και ως εκ τούτου τη δημιουργία αυτού που αρεσκόμεστε να αποκαλούμε αγορά' την αρένα, στην οποία μπορούν να αγοραστούν και να πωληθούν τα πάντα, επειδή όλα τα αντικείμενα (όπως και οι δούλοι) έχουν απομακρυνθεί από τις πρότερες κοινωνικές τους σχέσεις και υπάρχουν μόνο στη σχέση τους με το χρήμα.

Συγχρόνως, όμως, η λογική του χρέους ως κατάκτηση μπορεί, όπως προανέφερα, να μας πάει και σε άλλη κατεύθυνση. Οι βασιλείς, ιστορικά, δείχνουν να αμφιταλαντεύονται πολύ για το αν θα την αφήσουν ανεξέλεγκτη. Και αυτό όχι επειδή είναι εχθρικοί έναντι των αγορών. Το αντίθετο, είθισται να τις ενθαρρύνουν, για τον απλό λόγο ότι οι κυβερνώντες αισθάνονται άβολα όταν επιβάλλουν άμεσους φόρους στο λαό για οτιδήποτε χρειάζονται (μετάξια, τροχούς αρμάτων, γλώσσες φλαμίνγκο, λάπις λάζουλι)' είναι πολύ ευκολότερο να ενθαρρύνουν τις αγορές και μετά να τα αγοράζουν. Οι πρώτες αγορές συχνά ακολουθούσαν τους στρατούς ή τους συνοδούς των βασιλέων, ή εγκαθίσταντο κοντά στα παλάτια ή στις παρυφές στρατιωτικών θέσεων. Αυτό μας βοηθάει να εξηγήσουμε τη μάλλον αινιγματική συμπεριφορά των βασιλικών αυλών: στο κάτω-κάτω, αφού οι βασιλείς συνήθως έλεγχαν τα ορυχεία χρυσού και αργύρου, ποιος ακριβώς ήταν ο λόγος που αποτύπωναν τα πρόσωπα τους σε κομμάτια από χρυσό και ασήμι, τα έριχναν μετά στους πολίτες και κατόπιν τα ζητούσαν πίσω με τη μορφή φόρων; Όλο αυτό έχει νόημα μόνο αν η επιβολή φόρων ήταν ο τρόπος για να αναγκάσουν τους πάντες να αποκτήσουν νομίσματα, έτσι ώστε να διευκολύνουν την άνοδο των αγορών, μιας και τους βόλευαν. Όμως, επί του προκειμένου, το κρίσιμο ερώτημα είναι: πως δικαιολογούσαν αυτούς τους φόρους; Γιατί τους χρωστούσαν οι υπήκοοι και ποιο χρέος ακριβώς εξοφλούσαν; Εδώ επιστρέφουμε πάλι στο δικαίωμα της κατάκτησης. (Βασικά, στον αρχαίο κόσμο, οι ελεύθεροι πολίτες – π.χ. στη Μεσοποταμία, στην Ελλάδα ή στη Ρώμη – δεν ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν άμεσους φόρους γι'αυτόν το λόγο, αλλά, βέβαια, αυτό είναι υπεραπλούστευση από μέρος μου). Αν οι βασιλείς είχαν την απόλυτη εξουσία επί ζωής και θανάτου των υπηκόων τους ως κατακτητές, τότε και τα χρέη των υπηκόων τους δεν είχαν τέλος' επίσης δε, στο ίδιο πλαίσιο τουλάχιστον, οι σχέσεις μεταξύ τους, αυτό που χρωστούσαν ο ένας στον άλλο, ήταν άνευ σημασίας. Αυτό που ουσιαστικά υπήρχε όλο κι όλο, ήταν η σχέση τους με τον βασιλιά. Αυτό, με τη σειρά του, εξηγεί γιατί οι βασιλείς και οι αυτοκράτορες πάντα προσπαθούσαν να ρυθμίζουν τις εξουσίες που είχαν οι αφέντες έναντι των δούλων και οι δανειστές έναντι των οφειλετών. Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσαν να ισχυριστούν, αν είχαν την εξουσία, ότι οι αφέντες δεν είχαν πλέον το δικαίωμα να αφαιρέσουν τις ζωές των δούλων, στους οποίους είχε ήδη χαριστεί η ζωή. Στην πραγματικότητα, μόνον οι άρχοντες είχαν αυθαίρετη εξουσία επί ζωής και θανάτου. Το χρέος κάποιου ήταν τελικά προς το κράτος' οι αξιώσεις του οποίου ήταν, επί της ουσίας, απεριόριστες και απόλυτες.

Ο λόγος που το τονίζω αυτό είναι διότι ακόμα έχουμε αυτή τη λογική. Όταν μιλάμε για "κοινωνία" (Γαλλική κοινωνία, Τζαμαϊκανή κοινωνία) μιλάμε για ανθρώπους οργανωμένους κάτω από ένα και μοναδικό έθνος-κράτος. Αυτό είναι, άλλωστε, το σιωπηρό μοντέλο. Οι "κοινωνίες" είναι στην πραγματικότητα κράτη, η λογική των κρατών είναι αυτή της κατάκτησης, η λογική της κατάκτησης είναι τελικά πανομοιότυπη με εκείνη της δουλείας. Είναι αλήθεια ότι στη λογική των συνηγόρων των κρατιστών, αυτό μεταμορφώνεται σε αγαθοεργό "κοινωνικό χρέος". Εδώ υπάρχει μια μικρή ιστορία, ένα είδος μύθου. Όλοι γεννιόμαστε με ένα ατέρμονο χρέος προς την κοινωνία που μας μεγάλωσε, μας ανέθρεψε, μας τάισε και μας έντυσε, σε αυτούς που έχουν πεθάνει προ πολλού και οι οποίοι εφεύραν τη γλώσσα και τις παραδόσεις μας, σε όλους εκείνους που μας έδωσαν τη δυνατότητα ύπαρξης. Στους αρχαίους χρόνους, πιστεύαμε ότι το χρωστούσαμε στους θεούς (και το ξεπληρώναμε με θυσίες ή ίσως, τελικά, οι θυσίες να ήταν μια μορφή τόκου που τον πληρώναμε με θάνατο). Αργότερα το χρέος υιοθετήθηκε από το κράτος, θεϊκός θεσμός από μόνο του, με φόρους που αντικατέστησαν τις θυσίες και

με στρατιωτική θητεία έναντι του χρέους ζωής. Το χρήμα είναι απλά η χειροπιαστή μορφή του κοινωνικού χρέους και ο τρόπος που διαχειρίζεται. Οι οικονομολόγοι που υπερμάχονται της θεωρίας του Κέινζ, αρέσκονται σε αυτή τη λογική. Το ίδιο και διάφορα στελέχη των σοσιαλιστών, σοσιαλοδημοκρατών, ακόμα και κρυπτοφασιστών τύπου Ωγκύστ Κοτ, (ο πρώτος, απ' όσο ξέρω, που έβγαλε τη φράση "κοινωνικό χρέος"). Αλλά έχει περάσει και στην κοινή λογική: σκεφτείτε, για παράδειγμα, τη φράση "να πληρώσω το χρέος μου στην κοινωνία", ή "αισθάνθηκα ότι είχα χρέος στην πατρίδα μου", ή "ήθελα να ανταποδώσω κάτι". Πάντα, σε αυτές τις περιπτώσεις, τα αμοιβαία δικαιώματα και οι υποχρώσεις – το είδος των σχέσεων που μόνο οι πραγματικά ελεύθεροι άνθρωποι μπορούν να συνάψουν – τείνουν να εντάσσονται στην αντίληψη της "κοινωνίας", στην οποία όλοι είμαστε ίσοι ως προς το απόλυτο χρέος μας στον (αόρατο πλέον) βασιλιά, ο οποίος αντικαθιστά τη μητέρα και, κατά προέκταση, την ανθρωπότητα.

Αυτό που λέω, λοιπόν, είναι ότι, παρότι αντιπαραβάλλονται συχνά οι αξιώσεις της απρόσωπης αγοράς με εκείνες της "κοινωνίας" - και είναι βέβαιο ότι είχαν και έχουν την τάση να παραβγαίνουν για την πρωτιά με διάφορους πρακτικούς τρόπους –, αμφοτέρως βασίζονται στην ίδια λογική βία. Δεν τίθεται δε ζήτημα ιστορικών προελεύσεων που μπορεί να παραμεριστεί ως αμελητέο: ούτε τα κράτη, ούτε οι αγορές μπορούν να υπάρξουν χωρίς τη μόνιμη απειλή βίας.

Μπορεί να αναρωτηθεί κάποιος εδώ, τότε ποια είναι η εναλλακτική λύση;

Προς μια ιστορία εικονικού χρήματος

Εδώ μπορώ να επιστρέψω στην αρχική μου άποψη: ότι το χρήμα αρχικά δεν εμφανίστηκε με αυτή την κρύα, μεταλλική, απρόσωπη μορφή. Εμφανίστηκε με τη μορφή ενός μέτρου, μιας αφηρημένης έννοιας, ως επίσης και σαν σχέση (χρέους και υποχρέωσης) μεταξύ των ανθρώπων. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι ιστορικά το εμπορικό χρήμα είναι που συνδέεται άμεσα με τη βία. Όπως το έθεσε και ένας ιστορικός: «η ράβδος χρυσού ή αργύρου είναι αξεσουάρ του πολέμου και όχι του εμπορίου εν καιρώ ειρήνης.» [1]

Ο λόγος είναι απλός. Το εμπορικό χρήμα, ειδικότερα με τη μορφή χρυσού και αργύρου, ξεχωρίζει από το πιστωτικό χρήμα από ένα εκπληκτικό χαρακτηριστικό: μπορεί να κλαπεί. Εφόσον μια ράβδος χρυσού ή αργύρου είναι ένα αντικείμενο χωρίς πιστοποιητικό γνησιότητας, ιστορικά έχει παίξει τον ίδιο ρόλο με τη γεμάτη δολάρια, σύγχρονη βαλίτσα ενός εμπόρου ναρκωτικών, ένα αντικείμενο χωρίς ιστορία που θα γίνει αποδεκτό σχεδόν παντού και χωρίς προβλήματα, με αντάλλαγμα άλλα πολύτιμα είδη. Σαν αποτέλεσμα, μπορούμε να δούμε τα τελευταία 5.000 χρόνια της ανθρώπινης ιστορίας σαν την ιστορία ενός είδους εναλλαγών. Τα πιστωτικά συστήματα φαίνεται να εμφανίζονται και να γίνονται κυρίαρχα σε περιόδους σχετικής κοινωνικής ειρήνης, μέσα από δίκτυα εμπιστοσύνης, άλλοτε δημιουργούμενα από τα ίδια τα κράτη και άλλοτε, στις περισσότερες περιόδους, από διακρατικά ιδρύματα, αντικαθίστανται δε από πολύτιμα μέταλλα σε περιόδους που χαρακτηρίζονται από εκτενείς λεηλασίες. Τα αδηφάγα δανειστικά συστήματα, βεβαίως, υπάρχουν σε όλες τις περιόδους, αλλά φαίνεται να έχουν τις πιο βλαβερές επιπτώσεις σε περιόδους που το χρήμα ρευστοποιείται ευκολότερα.

Σαν σημείο εκκίνησης, στην προσπάθεια να διακρίνουμε τους μεγάλους μύθους που καθορίζουν την τρέχουσα ιστορική στιγμή, προτείνω την ακόλουθη ανάλυση της Ευρασιατικής ιστορίας, σύμφωνα με τις εναλλαγές περιόδων εικονικού και μεταλλικού χρήματος:

I. Ο αιώνας των πρώτων αγροτικών αυτοκρατοριών (3500 – 800 π.Χ.)

Η κυρίαρχη μορφή χρήματος: το εικονικό πιστωτικό χρήμα

Οι καλύτερες πληροφορίες που έχουμε σχετικά με την προέλευση του χρήματος χρονολογούνται στην αρχαία Μεσοποταμία, αλλά δεν φαίνεται να υπάρχει ιδιαίτερος λόγος να πιστεύουμε ότι τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά στην Αίγυπτο των Φαραώ, στην Κίνα της εποχής του χαλκού ή στην κοιλάδα του Ινδού. Στην οικονομία της Μεσοποταμίας κυριαρχούσαν μεγάλα δημόσια ιδρύματα (Ναοί και Παλάτια),

οι γραφειοκράτες διαχειριστές των οποίων δημιούργησαν το λογιστικό χρήμα, καθιερώνοντας μια σταθερή ισοδυναμία μεταξύ του αργύρου και του κυρίου προϊόντος, του κριθαριού. Τα χρέη υπολογίζονταν σε ασήμι, αλλά το ασήμι σπάνια χρησιμοποιούνταν στις συναλλαγές. Αντ' αυτού, οι πληρωμές γίνονταν με κριθάρι ή οτιδήποτε άλλο ήταν βολικό και αποδεκτό. Τα μεγάλα χρέη καταγράφονταν σε σφηνοειδή πινάκια, τα οποία κρατούσαν οι εμπλεκόμενοι ως εγγύηση.

Οι αγορές υπήρχαν, βεβαίως. Οι τιμές συγκεκριμένων προϊόντων, τα οποία δεν ήταν υπό την εκμετάλλευση του Ναού ή του Παλατιού και ως εκ τούτου δεν υπόκειντο στους πίνακες τιμών, διακυμαινόταν ανάλογα με τις ιδιοτροπίες του νόμου προσφοράς και ζήτησης. Αλλά οι περισσότερες καθημερινές συναλλαγές, ιδιαίτερα αυτές που δεν εκτελούνταν μεταξύ αγνώστων, φαίνεται ότι γίνονταν επί πιστώσει. Οι γυναίκες-ζυθοποιοί της εποχής ή οι ντόπιοι πανδοχόοι, σέρβιραν μπίρα, για παράδειγμα, και συχνά νοίκιαζαν δωμάτια' οι πελάτες έγραφαν το χρέος τους σε μια καρτέλα και υπό φυσιολογικές συνθήκες αποπλήρωναν το συνολικό χρέος κατά τη συγκομιδή. Υποθέτουμε ότι οι έμποροι των αγορών ενεργούσαν όπως στις σημερινές μικρές αγορές της Αφρικής ή της Κεντρικής Ασίας, κάνοντας λίστες με τους αξιόπιστους πελάτες, στους οποίους θα μπορούσαν να δώσουν μεγαλύτερη πίστωση.

Η πρακτική του έντοκου δανεισμού έχει τις ρίζες της στη Σουμερία – παρέμεινε άγνωστη, π.χ. στην Αίγυπτο. Τα επιτόκια, σταθεροποιημένα στο 20%, παρέμειναν σταθερά για 2.000 χρόνια. (Αυτό δεν ήταν ένδειξη κυβερνητικού ελέγχου της αγοράς: σε εκείνο το στάδιο, οι θεσμοί αυτού του είδους ήταν που δημιούργησαν τις αγορές). Αυτό, όμως, οδήγησε σε κάποια σοβαρά κοινωνικά προβλήματα. Ιδιαίτερα τις χρονιές με κακή συγκομιδή, οι χωρικοί έφταναν να χρωστάνε απελπιστικά ποσά στους πλούσιους, με αποτέλεσμα να πρέπει να παραδίδουν τα κτήματα και, στο τέλος, τα μέλη των οικογενειών τους ως εγγύηση. Σταδιακά, αυτές οι συνθήκες οδήγησαν σε κοινωνική κρίση – όχι τέτοια ώστε να οδηγήσει σε εξεγέρσεις, όσο να κάνει τους απλούς ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις πόλεις και να γίνουν ημι-νομάδες επιδρομείς και ληστές. Σύντομα έγινε παράδοση για κάθε νέο κυβερνήτη να σβήνει τα χρέη από τα πινάκια και να ανακοινώνει γενική αμνηστία ή "ελευθερία", έτσι ώστε όλοι οι οφειλέτες εργάτες να μπορούν να επιστρέψουν στις οικογένειές τους. (Είναι σημαντικό να πούμε εδώ ότι η πρώτη γνωστή λέξη για την "ελευθερία", η "αμάργκα" των Σουμερίων, στην κυριολεξία σημαίνει "επιστροφή στη μητέρα"). Οι βιβλικοί προφήτες καθιέρωσαν ένα παρόμοιο έθιμο, το Ιωβιλαίο, κατά το οποίο ακυρώνονταν όλα τα χρέη μετά το πέρας 7 ετών. Αυτό το έθιμο είναι ο άμεσος πρόγονος της αντίληψης περί "λύτρωσης" στην Καινή Διαθήκη. Όπως έχει επισημάνει και ο οικονομολόγος Μάικλ Χάντσον, φαίνεται ότι μία από τις κακοτυχίες της παγκόσμιας ιστορίας είναι ότι ο θεσμός του έντοκου δανεισμού διαδόθηκε μεν από τη Μεσοποταμία, χωρίς δε να συνοδεύεται από τις αρχικές ισορροπίες.

II. Ο αιώνας του 'Αξονα (800 π.Χ. - 800 μ.Χ.)

Η κυρίαρχη μορφή χρήματος: νομίσματα και μεταλλικές ράβδοι

Αυτή ήταν η περίοδος που εμφανίστηκε η κοπή νομισμάτων, καθώς και η γέννηση, στην Κίνα, στην Ινδία και στη Μέση Ανατολή, όλων των μεγάλων θρησκειών. [2] Από την εποχή των εμπόλεμων κρατιδίων στην Κίνα, μέχρι τον κατακερματισμό στην Ινδία και τη σφαγή και τη μαζική υποδούλωση που συνόδεψαν (και, αργότερα, διέλυσαν) τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ήταν μια περίοδος θεαματικής δημιουργικότητας, αλλά και θεαματικής βίας, σε σχεδόν ολόκληρο τον κόσμο.

Το νόμισμα, αυτό καθαυτό, επέτρεψε τη χρήση του χρυσού και αργύρου ως μέσα ανταλλαγής και κατέστησε δυνατή τη δημιουργία των αγορών με τη σύγχρονη, οικεία και απρόσωπη έννοια του όρου. Τα πολύτιμα μέταλλα ήταν πιο κατάλληλα για περιόδους γενικευμένων συρράξεων, για τον απλό λόγο ότι μπορούσαν να κλαπούν. Το νόμισμα σίγουρα δεν εφευρέθηκε για να διευκολύνει το εμπόριο (οι Φοίνικες, ολοκληρωμένοι έμποροι του αρχαίου κόσμου, ήταν οι τελευταίοι που το υιοθέτησαν). Φαίνεται ότι πρωτοεφευρέθηκε για την πληρωμή στρατιωτών, πιθανώς από τους κυβερνήτες της αρχαίας Λυδίας στην Μικρά Ασία, για να πληρώνουν τους Έλληνες μισθοφόρους. Η Καρχηδόνα, άλλο ένα σημαντικότατο εμπορικό έθνος, πρωτάρχησε να κόβει νομίσματα πολύ αργότερα και αυτό για να πληρώνει τους ξένους στρατιώτες.

Για όλη την ιστορία των αρχαίων χρόνων θα μπορούσαμε να μιλάμε γι' αυτό που ο Τζέφρι Ίνγκαμ ονόμασε "το σύμπλεγμα στρατού και νομίσματος". Θα μπορούσε να το ονομάσει καλύτερα "το σύμπλεγμα στρατού, νομίσματος και δουλείας", μιας και η διάδοση της νέας στρατιωτικής τεχνολογίας (των Ελλήνων οπλιτών ή των Ρωμαϊκών λεγεώνων) ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την αιχμαλωσία και το εμπόριο δούλων. Η άλλη μεγάλη πηγή δούλων ήταν το χρέος: τώρα που τα κράτη δεν έσβηναν πια τα πινάκια κατά περιόδους, εκείνοι που είχαν την ατυχία να είναι πολίτες μεγάλων στρατιωτικών κρατών-πόλεων – οι οποίοι γενικά προστατεύονταν από τους άρπαγες δανειστές – ήταν ο εύκολος στόχος. Τα πιστωτικά συστήματα της Μικράς Ασίας δεν κατέρρευσαν από τον εμπορικό ανταγωνισμό' καταστράφηκαν από τους στρατούς του Μεγάλου Αλεξάνδρου – στρατοί που απαιτούσαν μισό τόνο ράβδων αργύρου σε ημερομίσθια. Οι στρατιωτικές εκστρατείες, με τη σειρά τους, διασφάλιζαν την ατέρμονη ροή νέων σκλάβων. Στα ορυχεία, όπου παρήγαγαν τις ράβδους, δούλευαν σκλάβοι. Τα αυτοκρατορικά συστήματα φορολόγησης, όπως έχει παρατηρηθεί, ήταν έτσι σχεδιασμένα ώστε να αναγκάζουν τους υπηκόους να δημιουργούν αγορές, έτσι ώστε οι στρατιώτες (καθώς και οι κυβερνητικοί επίσημοι) να μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις ράβδους για να αγοράσουν οτιδήποτε χρειάζονταν. Το είδος των απρόσωπων αγορών, που κάποτε ξεφύτρωνε ανάμεσα σε διάφορες κοινωνίες ή στις παρυφές στρατιωτικών επιχειρήσεων, άρχιζε πλέον να διαπερνά την κοινωνία στο σύνολό της.

Όσο και φανταχτερή να ήταν η προέλευσή τους, η δημιουργία νέων μέσων ανταλλαγής – η κοπή νομισμάτων εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα στην Ελλάδα, στην Ινδία και στην Κίνα – φαίνεται ότι είχε βαθιά πνευματική επίδραση. Μερικοί έφτασαν στο σημείο να ισχυρίζονται ότι η Ελληνική φιλοσοφία έγινε αυτή που ήταν, λόγω των εννοιολογικών καινοτομιών που εισήγαγε το νόμισμα. Το πιο αξιοσημείωτο, όμως, ήταν η εμφάνιση, σχεδόν ταυτόχρονα και σε μέρη που είδαν την πρώτη εξάπλωση νομισμάτων, αυτών που εμέλλετο να γίνουν οι μοντέρνες παγκόσμιες θρησκείες: του προφητικού Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού, του Βουδισμού, του Ζεϊνισμού, του Κονφουκιανισμού, του Ταοϊσμού και, μοιραία, του Ισλαμισμού. Παρότι οι ακριβείς σχέσεις δεν έχουν εξερευνηθεί πλήρως ακόμα, κατά κάποιον τρόπο, αυτές οι θρησκείες φαίνεται να εμφανίζονται ως άμεση αντίδραση στη λογική της αγοράς. Για να το πούμε πιο χονδρά: όταν κάποιος υποβιβάζει έναν συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο για εγωϊστική απόκτηση υλικών αγαθών, θα υπάρξει, πολύ σύντομα, κάποιος άλλος που θα αναιρέσει έναν άλλο τομέα για να κηρύξει ότι, από τη πλευρά των απόλυτων αξιών, τα υλικά αγαθά είναι ασήμαντα, ιδιοτελή - ακόμα και απατηλά.

III. Ο μεσαίωνας (600 μ.Χ – 1500 μ.Χ) [3]

Η επιστροφή του εικονικού πιστωτικού χρήματος

Αν η περίοδος του Άξονα είδε την εμφάνιση αλληλοσυμπληρωματικών ιδανικών μεταξύ των εμπορικών αγορών και των παγκόσμιων θρησκειών, ο Μεσαίωνας ήταν η περίοδος που οι δύο αυτοί θεσμοί άρχισαν να συγχωνεύονται. Οι θρησκείες άρχισαν να παίρνουν τον έλεγχο της αγοράς. Οτιδήποτε, από το διεθνές εμπόριο μέχρι την οργάνωση τοπικών εμπορικών εκθέσεων, εκτελείτο όλο και περισσότερο από κοινωνικά δίκτυα, τα οποία ρύθμιζαν και έλεγχαν οι θρησκευτικές αρχές. Αυτό, με τη σειρά του, έδωσε τη δυνατότητα στο εικονικό πιστωτικό χρήμα να επιστρέψει με διάφορες μορφές σε ολόκληρη την Ευρασία.

Στην Ευρώπη, όπου όλα αυτά συνέβαιναν υπό την αιγίδα του Χριστιανισμού, τα νομίσματα ήταν σποραδικά και άνισα διαθέσιμα. Οι τιμές μετά το 800 μ.Χ. υπολογίζονταν σε σχέση με ένα παλιό Καρολίγγειο νόμισμα που δεν υπήρχε πια (εκείνο τον καιρό μάλιστα, το αποκαλούσαν "πλασματικό χρήμα"), αλλά οι καθημερινές αγοραπωλησίες γίνονταν κύρια με άλλα μέσα. Ένα κοινό τέχνασμα, για παράδειγμα, ήταν η χρήση κομματιών ξύλου με εγκοπές που αντιπροσώπευαν το χρέος, τα οποία έσπαγαν στα δύο' το ένα κομμάτι το κρατούσε ο δανειστής και το άλλο ο οφειλέτης. Αυτά τα ξυλαράκια ήταν κοινή πρακτική σε μεγάλο μέρος της Αγγλίας μέχρι και τον 16ο αιώνα. Οι μεγαλύτερες συναλλαγές γίνονταν με συναλλαγματικές και οι μεγάλες εμπορικές εκθέσεις έπαιζαν το ρόλο του συμψηφιστικού γραφείου. Η εκκλησία, εν τω μεταξύ, παρήχε ένα νόμιμο δίκτυο, επιβάλλοντας αυστηρούς ελέγχους στον έντοκο δανεισμό χρημάτων και απαγορεύσεις στη δουλεία έναντι χρέους.

Το νευραλγικό κέντρο, όμως, της παγκόσμιας οικονομίας κατά τον Μεσαίωνα ήταν ο Ινδικός ωκεανός, ο οποίος μαζί με τους δρόμους των καραβανιών της Κεντρικής Ασίας, συνέδεε τους μεγάλους πολιτισμούς της Ινδίας, της Κίνας και της Μέσης Ανατολής. Εκεί, το εμπόριο διεξάγεται μέσω των δικτύων του Ισλάμ, τα οποία όχι μόνο ήταν δομημένα νομικά για να ευνοούν τις εμπορικές δραστηριότητες (απαγορεύοντας τελείως τον έντοκο δανεισμό χρημάτων), αλλά και να επιτρέπουν τις ειρηνικές σχέσεις μεταξύ εμπόρων σε ένα μεγάλο τμήμα του κόσμου, καθώς και τη δημιουργία διαφόρων εξελιγμένων πιστωτικών μέσων. Όπως και σε πολλά άλλα, έτσι και σε αυτή την περίπτωση, η Δυτική Ευρώπη ήταν σχετικά πίσω σε αυτή τη διαδικασία: οι περισσότερες από τις οικονομικές καινοτομίες που έφτασαν στην Ιταλία και στη Γαλλία κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, εφαρμόζονταν ήδη στην Αίγυπτο και στο Ιράκ από τον 8ο και 9ο αιώνα. Η λέξη "επιταγή", για παράδειγμα, προέρχεται από την Αραβική "σακ" και εμφανίστηκε στην Αγγλία μόλις περίπου το 1220 μ.Χ.

Η περίπτωση της Κίνας είναι ακόμα πιο περίπλοκη: ο Μεσαίωνας εκεί άρχισε με την ραγδαία εξάπλωση του Βουδισμού, ο οποίος, ενώ δεν ήταν σε θέση να θεσπίσει νόμους ή να ρυθμίσει το εμπόριο, κινήθηκε γρήγορα εναντίον των τοκογλύφων με την εφεύρεση των ενεχυροδανειστηρίων – τα πρώτα εκ των οποίων είχαν τη βάση τους σε Βουδιστικούς ναούς, σαν ένας τρόπος για να προσφέρουν στους φτωχούς χωρικούς μια εναλλακτική λύση έναντι των ντόπιων τοκογλύφων. Πριν περάσει πολύς καιρός, όμως, το κράτος ανασυντάχθηκε, όπως πάντα φροντίζει να κάνει στην Κίνα. Στην πορεία της ανασύνταξης, όχι μόνο ρύθμισε τα επιτόκια και προσπάθησε να καταργήσει τη δουλεία έναντι χρέους, αλλά κατάργησε εντελώς τις ράβδους χρυσού και αργύρου, εφευρίσκοντας το χαρτονομίσμα. Όλα αυτά συνοδεύτηκαν από μια νέα ανάπτυξη διαφόρων πολύπλοκων οικονομικών εργαλείων.

Όλα αυτά, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι αυτή η περίοδος δεν είχε το μερίδιό της στις σφαγές και στις λεηλασίες (ειδικότερα κατά τις μεγάλες νομαδικές εισβολές) ή ότι το νόμισμα δεν ήταν, πάντα και παντού, ένα σημαντικό μέσο συναλλαγών. Όμως αυτό που την χαρακτηρίζει φαίνεται να είναι μια κίνηση προς μια άλλη κατεύθυνση. Κατά το μεγαλύτερο διάστημα της Μεσαιωνικής περιόδου, το χρήμα αποσυνδέθηκε από τους καταναγκαστικούς θεσμούς. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα ανταλλακτήρια χρημάτων επέστρεψαν στους ναούς, εκεί όπου μπορούσαν να τα ελέγχουν. Το αποτέλεσμα ήταν να ανθίσουν θεσμοί που βασιζόνταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στην κοινωνική εμπιστοσύνη.

IV. Ο αιώνας των Ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών (1500 – 1971)

Η επιστροφή των πολύτιμων μετάλλων

Με τον ερχομό των μεγάλων Ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών – της Ιβηρικής και αργότερα της Βορειοατλαντικής – ο κόσμος ξαναβίωσε τη μαζική δουλεία, τις λεηλασίες, τις πολεμικές καταστροφές και σαν επακόλουθο, τη ταχεία επιστροφή στις ράβδους χρυσού και αργύρου ως την κύρια μορφή συναλλάγματος. Η ιστορική έρευνα είναι πιθανόν να καταλήξει, δείχνοντας μας ότι η προέλευση αυτών των μεταρρυθμίσεων ήταν πιο πολύπλοκη απ' όσο πιστεύουμε. Μερικές από αυτές είχαν αρχίσει ακόμα και πριν την κατάκτηση του Νέου Κόσμου. Ένας από τους κύριους παράγοντες για την επιστροφή στις ράβδους, παραδείγματος χάρι, ήταν η εμφάνιση λαϊκών κινημάτων κατά τα πρώτα χρόνια της δυναστείας των Μινγκ, τον 15ο και 16ο αιώνα, τα οποία τελικά ανάγκασαν την κυβέρνηση, όχι μόνο να εγκαταλείψει τα χαρτονομίσματα, αλλά και κάθε προσπάθεια να επιβάλλει το δικό της νόμισμα. Αυτό οδήγησε ένα πολύ μεγάλο τμήμα της Κινεζικής αγοράς πίσω στο ασήμι. Αφού και οι φόροι επέστρεψαν σταδιακά σε αυτό, πολύ σύντομα η επίσημη Κινεζική πολιτική προσπάθησε να φέρει στη χώρα όσο περισσότερο ασήμι μπορούσε, έτσι ώστε να κρατήσει χαμηλά τους φόρους και να εμποδίσει νέα ξεσπάσματα κοινωνικής αναταραχής. Η ξαφνική τεράστια ζήτηση ασημιού είχε επίδραση σε ολόκληρο τον κόσμο. Η μεγαλύτερη ποσότητα των πολύτιμων μετάλλων που λεηλάτησαν οι Ισπανοί κατακτητές, και που αργότερα εξόρυξαν από τα ορυχεία του Μεξικού και του Ποτόσι (με απίστευτο κόστος σε ανθρώπινες ζωές), κατέληξε στην Κίνα. Αυτές οι διεθνείς διασυνδέσεις, που μοιραία αναπτύχθηκαν πέρα από τον Ατλαντικό, Ειρηνικό και Ινδικό ωκεανό, έχουν φυσικά καταγραφεί με μεγάλη λεπτομέρεια. Το κρίσιμο σημείο εδώ είναι ότι η αποσύνδεση του χρήματος από τα θρησκευτικά ιδρύματα και η επανασύνδεση του με τα καταναγκαστικά (με το κράτος, ειδικότερα) συνοδεύτηκε από μια ιδεολογική επιστροφή στον "μεταλλισμό" [4]

Το πιστωτικό σύστημα, σε αυτό το πλαίσιο, ήταν υπόθεση κρατών με ελλειμματικούς προϋπολογισμούς, ένα είδος πίστωσης που, με τη σειρά της, εφευρέθηκε για να χρηματοδοτήσει όλο και πιο ακριβούς πολέμους. Σε διεθνή κλίμακα, η Βρετανική Αυτοκρατορία παρέμεινε ακλόνητη ως προς τη διατήρηση των επιπέδων χρυσού κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα και στις Ηνωμένες Πολιτείες δόθηκαν μεγάλες πολιτικές μάχες για το αν θα έπρεπε να υπερισχύσει ο χρυσός ή το ασήμι.

Αυτή ήταν, προφανώς, και η περίοδος της ανόδου του καπιταλισμού, της βιομηχανικής επανάστασης, της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ούτω καθεξής. Αυτό που προσπαθώ να κάνω εδώ δεν είναι να μειώσω τη σημασία τους, αλλά να βάλω οικεία γεγονότα σε λιγότερο οικείο πλαίσιο. Γίνεται ευκολότερο, παραδείγματος χάρι, να εντοπίσουμε τους δεσμούς μεταξύ πολέμου, καπιταλισμού και δουλείας. Ο θεσμός της μισθωτής εργασίας προέκυψε ιστορικά μέσα από το θεσμό της δουλείας (τα πρώτα γνωστά συμβόλαια εργασίας, από την Ελλάδα μέχρι τις πόλεις-κράτη του Μαλέι ήταν, στην πραγματικότητα, δανεισμοί δούλων), και ήταν άμεσα συνδεδεμένος με διάφορες μορφές δουλείας έναντι χρέους – κάτι το οποίο παραμένει ως τις μέρες μας. Το γεγονός ότι έχουμε δώσει σε αυτούς τους θεσμούς μια γλώσσα ελευθερίας, δεν σημαίνει ότι αυτό που τώρα θεωρούμε οικονομική ελευθερία, δεν στηρίζεται τελικά στη λογική που, για το μεγαλύτερο διάστημα της ανθρώπινης ιστορίας, βρίσκεται όλη η ουσία της δουλείας.

V. Η τρέχουσα εποχή (1979 και μετά)

Η αυτοκρατορία του χρέους

Η σύγχρονη εποχή, μπορούμε να πούμε ότι, άρχισε στις 15 Αυγούστου 1971, όταν ο τότε πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών, Ρίτσαρντ Νίξον ανέστειλε επίσημα την μετατρεψιμότητα του δολαρίου σε χρυσό και ουσιαστικά δημιούργησε το τρέχον καθεστώς της κυμαινόμενης τιμής συναλλάγματος. Σε κάθε περίπτωση, έχουμε επιστρέψει στον αιώνα του εικονικού χρήματος, όπου οι αγορές των καταναλωτών των πλουσίων χωρών σπάνια γίνονται ακόμα και με χαρτονομίσματα και οι εθνικές οικονομίες πορεύονται σε μεγάλο βαθμό με καταναλωτικό χρέος. Είναι σε αυτό το πλαίσιο που μπορούμε να μιλήσουμε για την "χρηματιστικοποίηση" του κεφαλαίου, μέσω της οποίας η κερδοσκοπία του συναλλάγματος και τα χρηματοοικονομικά μέσα γίνονται τομείς από μόνοι τους, αποσπασμένοι από κάθε άμεση σχέση με την παραγωγή, ακόμα και από το εμπόριο. Αυτός ο τομέας είναι, φυσικά, που βρίσκεται σε κρίση σήμερα.

Μπορούμε να πούμε κάτι με βεβαιότητα γι' αυτήν την εποχή; Μέχρι στιγμής, ελάχιστα. Τριάντα ή σαράντα χρόνια είναι ελάχιστα σε σχέση με το μέγεθος της κλίμακας που αντιμετωπίζουμε. Σαφώς, αυτή η περίοδος μόλις έχει αρχίσει. Παρόλα αυτά, η προαναφερθείσα ανάλυση, όσο πρόχειρη και να είναι, μας επιτρέπει να δώσουμε μια γνώμη με βάση τις μέχρι τώρα πληροφορίες.

Ιστορικά, όπως γνωρίζουμε, οι αιώνες του εικονικού πιστωτικού χρήματος έχουν να κάνουν και με τη δημιουργία κάποιων πρωταρχικών θεσμών – όπως το ιερό βασίλειο της Μεσοποταμίας, το Μωσαϊκό Ιωβηλαίο, τη Σαρία ή το Χρυσό Κανόνα - οι οποίοι ελέγχουν, κατά κάποιον τρόπο, τις εν δυνάμει καταστροφικές κοινωνικές επιπτώσεις του χρέους. Σχεδόν πάντοτε, έχουν να κάνουν με θεσμούς (όχι αυστηρά συναρτώμενους με το κράτος, συνήθως μεγαλύτερους) για να προστατέψουν τους χρεοφειλέτες. Μέχρι στιγμής, οι κινήσεις είναι προς την αντίθετη κατεύθυνση: αρχίζοντας από τη δεκαετία του '80, είδαμε τη δημιουργία του πρώτου αποτελεσματικού, πλανητικού διοικητικού συστήματος, που λειτουργεί μέσω του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας, μεγάλων επιχειρήσεων και άλλων χρηματοοικονομικών ιδρυμάτων, κυρίως για να προστατέψει τα συμφέροντα των πιστωτών. Όμως, αυτός ο μηχανισμός περιέπεσε γρήγορα σε κρίση από τη ραγδαία ανάπτυξη των παγκόσμιων κοινωνικών κινήματων (το κίνημα της εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης), τα οποία κατάφεραν να καταστρέψουν το ηθικό κύρος ιδρυμάτων όπως το ΔΝΤ, και άφησαν πολλά άλλα ένα βήμα πριν τη χρεωκοπία και απασχολημένα με την τρέχουσα κρίση των τραπεζών και την παγκόσμια οικονομική κατάρρευση. Παρότι ο νέος αιώνας του εικονικού χρήματος μόλις έχει αρχίσει και οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του δεν διαφαίνονται ακόμα καθαρά, μπορούμε να πούμε ένα-δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι η κίνηση προς το εικονικό χρήμα δεν είναι απαραίτητα από μόνη της, μια δόλια συνέπεια του καπιταλισμού. Στην πραγματικότητα, μπορεί να σημαίνει ακριβώς το αντίθετο. Για το μεγαλύτερο διάστημα της ανθρώπινης ιστορίας, τα συστήματα του

εικονικού χρήματος σχεδιάζονταν και ρυθμιζονταν έτσι ώστε, κατ' αρχάς, να διασφαλίσουν ότι ο καπιταλισμός δεν θα μπορούσε να ενσωματωθεί σε αυτά – τουλάχιστον, όχι με τη παρούσα μορφή του, στην οποία ο παγκόσμιος πληθυσμός βρίσκεται σε μια θέση που, σε αντίστοιχες ιστορικές περιόδους, θα ισοδυναμούσε με δουλεία. Το δεύτερο είναι να υπογραμμίσουμε τον άκρως κρίσιμο ρόλο της βίας στον καθορισμό αυτών καθ'αυτών των όρων, με τους οποίους φανταζόμαστε την "κοινωνία" και τις "αγορές" και οι οποίοι, ουσιαστικά, είναι οι πιο βασικές μας ιδέες περί ελευθερίας. Ένας κόσμος λιγότερο διαπνεόμενος από βία, θα άρχιζε γρήγορα να αναπτύσσει άλλους θεσμούς. Τελικά, αν σκεφτούμε το χρέος έξω από τους δίδυμους ζουρλομανδύες του κράτους και της αγοράς, ανοίγονται εξαιρετικές προοπτικές. Για παράδειγμα, μπορούμε να ρωτήσουμε τα εξής: σε μια κοινωνία όπου έχει ξεριζωθεί τελείως ο θεσμός της βίας, τι θα ήταν αυτό που θα χρωστούσε ο ελεύθερος άνθρωπος στον συνάνθρωπό του; Τι υποσχέσεις θα δίναμε; Τι δεσμεύσεις θα είχαμε ο ένας προς τον άλλο;

Ας ελπίσουμε ότι όλοι μας, κάποια μέρα, θα είμαστε σε θέση να κάνουμε τέτοιες ερωτήσεις. Σε τέτοιους καιρούς, ποτέ δεν ξέρεις.

Ο Ντέιβιντ Γκρέμπερ ανέλαβε την αρχική έρευνα για τις σχέσεις μεταξύ πρώην ευγενών και δούλων σε μια αγροτική κοινότητα της Μαδαγασκάρης' ήταν σχετική με τη μαγεία ως όπλο της πολιτικής, για τη φύση της εξουσίας, του χαρακτήρα και της σημασίας της ιστορίας. Πρόσφατα, έχει τελειώσει μια έρευνα πάνω στα κοινωνικά κινήματα που είναι αφιερωμένα στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας και έχει γράψει πολλά για τη σχέση ανθρωπολογίας και αναρχισμού.

Υποσημειώσεις

[1] Τζέφρι Γ. Γκάρντινερ, "Τα πρωτεία των εμπορικών χρεών στην ανάπτυξη του χρήματος", Ράντολ Ρέι (εκδ.), "Πιστωτικές και κρατικές θεωρίες περί χρήματος: Οι Συνεισφορές του Α. Μίτσελ Ινς, Τσέλτεναμ: Έλγκαρ, 2004, σ. 134.

[2] Η φράση "ο αιώνας του Άξονα" επινοήθηκε αρχικά από τον Καρλ Τζάσπερς για να περιγράψει τη σχετικά σύντομη περίοδο ανάμεσα στο 800 και 200 μ.Χ., κατά την οποία, όπως πίστευε, προέκυψαν ταυτόχρονα στην Κίνα, στην Ινδία και στην Ανατολική Μεσόγειο σχεδόν όλες οι κύριες φιλοσοφικές παραδόσεις που γνωρίζουμε σήμερα. Εδώ την χρησιμοποιώ με την πιο ευρεία έννοια του όρου του Λούις Μάμφορντ, ως την περίοδο που είδε τη γέννηση όλων των υπαρχόντων θρησκειών και η οποία εκτείνεται χρονικά από τον Ζωροάστηρ μέχρι τον Μωάμεθ.

[3] Εδώ μεταθέτω τα περισσότερα από όσα αναφέρονται ως "Μεσαιωνικοί Χρόνοι" της Ευρώπης σε πρότερη περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από τον αδηφάγο μιλιταρισμό και την επακόλουθη σπουδαιότητα του χρυσού και αργύρου: οι επιδρομές των Βίκινγκς και η περίφημη εξαγωγή του Δανέζικου φόρου ακίνητης περιουσίας από την Αγγλία κατά το 800, μπορούν να θεωρηθούν ως τα τελευταία συμβάντα μιας εποχής, κατά την οποία ο μιλιταρισμός βιάδιζε χέρι-χέρι με τις αποθήκες χρυσού και αργύρου.

[4] Ο μύθος των θεωριών του ανταλλακτικού εμπορίου αναπτύχθηκε, φυσικά, σε αυτή την περίοδο.